

sword and pen debates;
A reading of social issues in the Ilkhanid era;
Based on Wasaf Shirazi's Shamsheer and Pen treatise

Mahboobeh SHarafi*

Abstract

The purpose of this article is to analyze social issues through political conflicts using sources of political literature. research on the Razor and Pen treatise; The debate writing work of Asr Ilkhani focuses on that by Wasaf; The famous historian of this period has been written. The question is: How is the reflection of the social problem resulting from the conflicts between the military and the bureaucrats expressed in Wasaf's treatise, and how are the solutions to overcome the social crisis designed and modeled? The claim of the research based on the method of historical explanation shows: military men in the Ilkhanid era; In addition to the military role, they achieved a special socio-economic role, which is the result of the transfer of "military tyranny" by Ghazan and his successors to the military amirs. On the other hand; debates with the sword of the expressive pen; Bipolarization is the structure of the society that tries to help solve the problem and get out of it by providing a solution. Also, other findings show; The impact of the mentioned factor has been effective in the social and political collapse of the society of that time and the disintegration of patriarchal rule after the death of Sultan Abu Saeed.

Keywords: Ilkhanan, social collapse, Shamsheer Qalam treatise, Wasaf Shirazi.

* Associate Professor, Department of History, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran,
Sharafi48@yahoo.com

Date received: 02/07/2023, Date of acceptance: 29/07/2023

Introduction

In this article, we examine socioeconomic matters within the context of Ilkhanid-era political literature, focusing on Vassaf Shirazi's treatise, "Tīg va Qalam." This work epitomizes the political debate genre of its time and necessitates a multifaceted analysis. Through the exploration of the treatise, which centers on the conflict between military forces, symbolized by the blade (Tīg), and bureaucratic elites, represented by the pen (Qalam), the following questions arise: How are the socioeconomic challenges, resulting from land transfers and the exchange of state responsibilities for services under a military feudalism framework, depicted within the text? Additionally, what potential resolutions are proposed to address these issues, and how are they conceptualized and portrayed within the treatise?

Based on the historical explanatory approach, our research hypothesis posits that during the final decades of the Ilkhanid era, military personnel expanded their economic roles beyond traditional military duties by receiving land and occasional provincial governance from the Ilkhan in exchange for their services through the iqta' system. The conflict between the sword and the pen, as presented by Vassaf, elucidates the deep divisions and fractures within the Ilkhanid governance under the emerging class of military landholders, as well as its influence on social crises and issues. Ultimately, this examination seeks to shed light on potential solutions that were proposed to surmount these challenges.

Materials & Methods

This article utilizes a historical method based on a descriptive-analytical approach, allowing for a thorough examination of the history, context, and implications of the events and ideas being discussed.

Discussion & Result

The death of Ghazan and the subsequent relaxation of oversight over military landholders led to the iqta policy's consolidation of the military landholding aristocracy's power. This development weakened central authority and significantly augmented the faction's influence within the Ilkhanid government. The resultant imbalance posed an escalating threat that significantly contributed to the decline and eventual collapse of Mongol rule. Moreover, it engendered social unrest, political instability, and heightened insecurity throughout Iran.

Additional research findings suggest that Vassaf's motivations for penning the treatise "The Sword and the Pen" were multi-faceted. Key objectives included reducing the threat posed by the increasingly powerful Mongol military aristocracy and their decentralizing inclinations, bolstering the theory of Iranian-style kingship, and advocating for centralized governance under the sovereign's authority. By curtailing the dominance of the decentralized Mongol military aristocracy, Vassaf sought to mitigate social harm and maintain the cohesion of the Ilkhanid state. However, these dynamics ultimately contributed to the fragmentation of the state, paving the way for the emergence of new governing entities and dynasties such as the Jalayirids, Chobanids, Togha-Teimurs, Jani-Qurbanis, and others that managed to seize power and establish control.

Conclusion

Wasif's primary objective in writing "Sword and Pen" was to curb the influence of the growing military aristocracy and their penchant for decentralization during the Mongol era. He aimed to empower the theory of Iranian kingship and establish a centralized government led by the Sultan, thus reducing the socio-economic harm caused by the decentralized military aristocracy of the Mongols.

Bibliography

- Amīr Mo'ezzī, Moḥammad (1983). *Dīvān-e Aš'ār*, edited by Mohammad Reza Qanbari, Tehran, Marzabān. [In Persian]
- Bagheri Mahmoud (1975). *Tārīḳ-e Šāhī*, edited by Mohammad Ebrahim Bastani Parizi, Tehran, Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Bagheri Mahmoud (1996). *Debate and its progress in Persian literature*, Tehran, Islamic Azad University, Central Tehran branch. [In Persian]
- Dehḳodā, 'Alī Akbar (1955). *Loḡat-nāmeḥ*, edited by Mohammad Moin & Seyyed Jafar Shahidi, Tehran, University of Tehran. [In Persian]
- Falah Gh.A. (2008) *The Role of Debate in Ferdowsi's Shahname*, 2nd Volume, issue 1. [In Persian]
- Forouzanfar, Badiozzaman (2004), *Soḵan va Soḵanvarān*, Tehran, ḵarazmī. [In Persian]
- Ġazzālī, Moḥammad (2010). *Naṣīḥat ul-Molūk*; Corrected by Azizullah Alizadeh. Tehran, Ferdūs. [In Persian]
- Ghanimi, Mohammad (1994) *Comparative Literature*, translated by Morteza Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran, Amīr Kabīr. [In Persian]
- Ībn Ṭaḳṭaqā, Moḥammad b. 'Alī (1988). *Tārīḳ Faḳrī*, Tehran, scientific and cultural.
- ḵwājah Naṣīr ul-Dīn Ṭūsī (1967). *Aḳlāq-e Nāṣerī*, edited by Adib Tehrani, Tehran, jāvidān. [In Persian]

- Lambton, Ann Katharine swynford (2000), State and government in medieval Islam, translated by Ali Morshedizad, Tehran, Tabiān. [In Persian]
- Mo'īn, Moḥammad (2008). "Farhang-e Mo'īn" , Farhang Nāmeḥ, Tehran.
- Nafisi, Saeed (1363), History of Poetry and Prose in Iran and the Persian Language, Tehran, Forouḡī. [In Persian]
- Nezāmī, Eliās (2004), "ḵamseh-e Nezāmī", Tehran, Dostān Publishing House. [In Persian]
- Nezamuddin Esfahani, Sword and pen debate, manuscript, Topqapi Sarai, No. 329. [In Persian]
- Ramzjo, Hossein (1992) Literary genres and their effects in Persian language, Mashhad, Āstān-e Qods Ražavī. [In Persian]
- Sa'dī (1992). Kolīyyāt-e Sa'dī (Golestān, Būstān, Ghazalīyāt, Qaṣāyed, Rasā'el), edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran, Amīr Kabīr. [In Persian]
- Shoshtari, Morteza (2010). Debates in Persian Poetry and Literature, Poetry and Literature, No. 60. [In Persian]
- Sotodeniya, Sediqeh; Sharifpour Enayatullah (2022), review of the debate in ḵwājūye Kermānī 's prose works, Baharestan Sokhan Quarterly, 19th year, no. 57. [In Persian]
- Tabatabayi, Seyyed Javad (2005), An introduction to the decline of political thought, Tehran, Kavīr. [In Persian]
- Vassāf al-Shīrāzī (1959). Tārīḵ-e Vassāf, edited by Mehdi Esfahani, Tehran, Rošdīyeh. [In Persian]
- Vassāf al-Shīrāzī (2006), Resāleh-e Šamšīr va Qalam, corrected by Nasrullah Pourjavadi, Tehran, Research Institute for Human Sciences. [In Persian]

مناظرات شمشیر و قلم؛

خوانشی از مسائل اقتصادی - اجتماعی در عصر ایلخانی؛ بر اساس رساله شمشیر و قلم و صاف شیرازی

محبوبه شرفی*

چکیده

هدف مقاله حاضر واکاوی مسایل اقتصادی - اجتماعی از خلال متون ادب سیاسی است. رساله تیغ و قلم، و صاف شیرازی، نمونه‌ای از مناظره نویسی عصر ایلخانی است که در نوع خود از جوانب گوناگون، شایسته مطالعه و تحقیق است. در تحلیل اثر مذکور که حاصل مناظره تیغ؛ نماد نظامیان و قلم؛ نماد دیوانسالاران است، پرسش این است: مسائل اجتماعی و اقتصادی، حاصل از واگذاری زمین و گاه عهده داری ایالات، در ازای خدمات، به نظامیان در شکل اقطاع نظامی، در رساله "تیغ و قلم" و صاف، چگونه بازتاب یافته و راهکار برون رفت از آن مشکلات، چگونه طرح و ایده پردازی شده است؟ مدعای پژوهش مبتنی بر روش تبیین تاریخی نشان می‌دهد: نظامیان در واپسین دهه های عصر ایلخانی؛ با دریافت زمین و ورود به عرصه اقتصاد و گاه حکومت بر ایالات از سوی ایلخان، به ازای خدمات و وظایف نظامی در شکل اقطاع، افزون بر نقش نظامی، نقش آفرین عرصه های اقتصادی گردیدند. مناظره شمشیر و قلم و صاف؛ توصیف گر شکاف و انشقاق در درون حاکمیت ایلخانی و اثر گذاری آن در بحران ها و مشکلات اقتصادی - اجتماعی است که سعی دارد راه حلی برای خروج از این وضعیت ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: ایلخانان، زمینداری، فروپاشی اجتماعی، رساله شمشیر و قلم، و صاف شیرازی.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران، Sharafi48@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۷

۱. مقدمه

مناظره‌نویسی تیغ و قلم؛ یکی از ژانرهای ادب سیاسی در تاریخ ایران است که مسائل اجتماعی و سیاسی در آن بازتاب یافته است. این نوع مناظرات؛ بازتاب ناسازگاری و چالش میان دو عنصر «قلم و شمشیر» در سایه تلاش جناح لشکری برای تفوق بر امور و میدان داری، با به حاشیه راندن اهل قلم است. مناظره سیاسی نویسی، یکی از ابزار مصلحان سیاسی برای حل مساله زمانه خویش توسط نویسنده آن است. مناظرات شمشیر و قلم؛ معمولاً در برش های زمانی شکل یافته‌اند که امیران نظامی با واگذاری اقطاع نظامی به آنان، دنبال گسترده سازی قدرت و سلطه جویی در سیاست و اقتصاد بوده‌اند. در واقع واگذاری زمین به امیران نظامی مغول و مشارکت یافتن آنها در اقتصاد کشاورزی و چوپانی، علاوه بر برهم خوردن مناسبات ارضی و افول کشاورزی و امر چوپانی، سبب هم پیوندی دو نهاد نظامی و اقتصادی به عهده داری امیران مغولی گردیده است. واگذاری زمین به امیران نظامی به علت مشکلات مالی حکومت ها و عدم توانایی در پرداخت حقوق آنان بوده است.

مناظره شمشیر و قلم و صاف شیرازی، مورخ-ادیب عصر ایلخانی از جمله این آثار است. مورخ در این اثر به بازتاب اندیشه خود در باره یکی از مهم ترین مسایل اجتماعی زمانه خود، از زبان «تیغ و قلم» به شکل تمثیل و مناظره پرداخته است. زمیندار شدن امیران نظامی مغول و در نتیجه؛ افزایش تمایلات گریز از مرکز امیران و سلطه جویی های سیاسی آنان و قدرت مندتر شدن طبقه اشرافیت زمین دار نظامی و گسترش نابسامانی های اجتماعی، در واپسین دهه های حاکمیت ایلخانی، ضرورت ایجاد تعادل در ساختار قدرت سیاسی، با آگاهی سازی اهل شمشیر از محدوده قدرت و وظایف اصلی آنان و عدم مداخله در امور غیر نظامی و آشتی و همسازی بین دو گروه نظامیان (اهل شمشیر) و دیوان سالاران (اهل قلم) با تالیف «مناظرات تیغ و قلم» به منظور جلوگیری از افزایش وخامت اوضاع اجتماعی پدید آورد. لذا مناظره «شمشیر و قلم» به شکل نمادین گفتگو و مجادله آن دو در زمینه دلایل برتری هر کدام بر دیگری است.

خصائل این اثر، نخست آن است؛ مولف و پدید آورنده آن یک «مورخ» است و نکته شایان توجه این است که مورخانی چون؛ بناکتی، مورخ تاریخ شاهی، ابن طقطقی در کنار روایت رویداد تاریخی، به اندرزنامه نویسی پرداخته‌اند اما نخستین بار، و صاف است که برای بیان تبیین مسائل اجتماعی زمانه خود و راهکارهای برون رفت از آن، به ژانر دیگری یعنی مناظره نویسی روی آورده است. مورخ بودن مولف، از آن رو شایان اهمیت است که وی در کانون

مناظرات شمشیر و قلم؛ خوانشی از مسائل اقتصادی - اجتماعی ... (محبوبه شرفی) ۱۲۷

مسائل اجتماعی و در ارتباط با حاکمیت قرار دارد، این مساله برای پژوهش در زمینه مسائل اجتماعی-اقتصادی اهمیت بسیاری دارد.

تحقیقات و پژوهش‌های مرتبط با مناظره نویسی، عموماً توسط پژوهشگران حوزه ادبیات فارسی انجام گرفته و آنان از منظر دانشی رشته خود، به بحث پیرامون آن پرداخته‌اند. از جمله مقالاتی مانند: «بررسی مناظره در آثار خواجه‌ی کرمانی» از صدیقه ستوده نیا، مورد دیگر «مناظره و سیر آن در ادب پارسی» از محمود باقری همچنین «جایگاه فن مناظره در شاهنامه فردوسی» از فلاح قهرودی و «مناظره در شعر و ادب پارسی» از مرتضی شوشتری و «انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی» از حسین رزمجو و غیره اشاره کرد؛ اما در حوزه مناظره‌نویسی با محوریت «قلم و شمشیر» در دوره یاد شده، تحقیقی انجام نگرفته است. بنابراین پژوهش پیش‌رو، با چنین رویکردی به واکاوی و تحلیل «مناظره نویسی و صاف شیرازی» می‌پردازد.

مراد از اهل قلم و اهل شمشیر در پژوهش حاضر؛ تعریف خواجه نصیرالدین طوسی در تقسیم‌بندی اقشار اجتماعی است، همو «اهل قلم» را ارباب علوم و معارف، فقها، قضات و کتاب، مهندسان، منجمان، اطبا و شعرا که قوام دین و دنیا به وجود ایشان است و «اهل شمشیر» را ارباب مقاتله و مجاهدان که نظام عالم به توسط ایشان است، تعریف می‌کند (اخلاق ناصری، ۱۳۴۶: ۳۰۳-۳۰۴)

۲. مناظره‌نویسی؛ مناظره شمشیر و قلم

مناظرات مربوط به «شمشیر و قلم» یکی از شکل‌های متون سیاسی است که به شکلی خیالی «شمشیر و قلم» به گفتگویی آمیخته به نزاع لفظی با یکدیگر می‌پردازند و علل اهمیت و برتری خود را بر دیگری بیان می‌دارند. این مناظره‌ها در نظم و نثر، فراوان به کار رفته است. بنابراین تعریف دهخدا؛ مناظره در لغت به معنی؛ باهم نظر کردن در حقیقت و ماهیت چیزی و با هم بحث کردن و سؤال و جواب کردن است (لغت نامه دهخدا ذیل واژه مناظره). در مفهوم عبارت است از آن که دو تن در باب یک موضوع از روی نظر و استدلال بحث کنند و هریک محاسن و معایب موضوع یاد شده را برشمارند و فضیلت مطلوب خویش را ثابت و خصم را از جواب عاجز کند (فروزانفر، ۱۳۵۰، ۴۴۹) و به تعریفی دیگر گفتگویی است دو طرفه که هریک با استدلال و ارائه براهین، سعی می‌کند که برتری و فضیلت خویش را بر دیگری به اثبات برساند (معین، ۱۳۸۷، ۳۷)

بدین روی مناظره؛ بحث و گفتگویی دو سویه بر مبنای سوال و جواب است. مناظره؛ دارای دو یا سه بخش است، بخش نخستین؛ یکی از طرفین مناظره است که بحث را آغاز کرده و به نیروی خود می بالد و دانایی و قدرت خود را می ستاید، بخش دوم؛ طرف مقابل او است که به سخنان و خودستایی های وی پاسخ می دهد و به دفاع می پردازد. بخش سوم؛ داور است که طرفین مناظره را به صلح دعوت می کند و یا بین آنها به قضاوت می پردازد. گاه در مناظره داوری نیست بلکه شاهد نتیجه گیری خالق ان هستیم که به بیان نکات اخلاقی اجتماعی و حکمتآمیز می پردازد (یوسفی، ۱۳۶۳، ۴۱۷، ۱۴۰) از مبتکران فن «مناظره» در شعر پارسی بعد از اسلام، «ابونصر علی بن احمد اسدی طوسی» سراینده «گرشاسب نامه» است. مناظرات پنج گانه اسدی که عبارت اند از: عرب و عجم، آسمان و زمین، نیزه و کمان، شب و روز، مغ و مسلمان، در قالب قصیده به رشته نظم در آمده است (حسین رزمجو، ۱۳۷۲ ص ۱۳۳). بعد از اسدی طوسی، امیر معزی و پس از او، شاعری که مناظره را پیش از دیگران در آثار خود آورده است، نظامی گنجوی شاعر قرن ششم هجری است (نظامی ۱۳۸۳، بخش شرفنامه، ص ۱۰۷۷). سنایی، عطار نیشابوری، سعدی، خواجه کرمانی، وحشی بافقی از دیگر شاعرانی هستند که به خلق مناظره پرداخته اند. در میان شاعران معاصر، پروین اعتصامی شاعری است که با قدرت ذوق و ابتکار خاص خود، مناظرات زیبا و آموزنده ای را از زبان اشیا، پرندگان، عناصر طبیعت به رشته نظم در آورده است (مناظره در ادب پارسی، ۱۳۸۳، ص ۷۵).

محمد غنیمی نیز، در اثر خود به نام ادبیات تطبیقی ریشه این نوع مناظره را به دوران افلاطون و ارسطو می رساند و می نویسد: رواج افکار افلاطون و ارسطو بین مسلمانان و به احتمال وجود کتاب هایی با عنوان «المحاسن» که در آن روزگار در زمینه مجادلات خطابه ای پرداخته میشد، در رواج این قبیل محاورات و مناظرات در قرنهای نخستین اسلام موثر بوده است (ادبیات تطبیقی، ۱۳۷۳، ۳۴۵). ورود ترکان به سرزمینهای شرقی خلافت عباسی و تشکیل حکومت توسط آنان، یکی از مهمترین علل شکل گیری این نوع قالب شعری است. در واقع اختلاف میان دو عنصر ایرانی و ترک مهمترین عامل سازنده این نوع از مناظره ها است، به سخن دیگر این نوع مناظرات بازتاب ناسازگاری و چالش میان دو عنصر یاد شده در سایه تلاش جناح لشکری برای تفوق بر امور و میدان داری با به حاشیه راندن صاحبان اصلی قدرت اجرایی یعنی اندیشمندان و وزرا ایرانی است.

۱.۲ علل و سابقه مناظره شمشیر و قلم‌نویسی

حاکمیت ترکان با حکومت غزنویان آغاز و با سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانان، تیموریان و غیره تداوم یافت. در این دوره طولانی، قدرت «سپاهی گری» به عنوان مدعیان بنیانگذاری حاکمیت که «شمشیر» نماد آن است و دیگر؛ قدرت «تدبیر و اداره مملکت» که «قلم» نماد آن است، گاه در کنار و عموماً در مقابل یکدیگر به نقش آفرینی پرداختند. بر این پایه، ناسازگاری یاد شده از عصر غزنوی بازتاب بیشتری یافت. بر این پایه، آنچه مهمترین علت به نگارش در آمدن این نوع از مناظره نویسی است، اوج گرفتن اختلافات میان اهل قلم و اهل شمشیر در عرصه سیاست است. در حقیقت دشمنی و جدال بین دو عنصر راه برنده سیاست، یعنی نظامیان و دیوانیان است. آنچه باعث اوج گرفتن این اختلافات است؛ ادعای نظامیان است که خود را مسئول اصلی به قدرت رساندن حاکمیت و در نتیجه صاحبان و پاسبانان اصلی قدرت موجود می دانستند. بدین روی خواستار بیشترین سهم در قدرت سیاسی بوده و در همان حال که به صاحبان فکر و اهل قلم به دیده خشم و تحقیر نگریسته، عموماً خواهان در اختیار گرفتن قدرت اجرایی و اختیارات اهل قلم بوده اند، مسأله ای که سبب غفلت از مسئولیت های اصلی آنان یعنی برقراری نظم و امنیت و حفاظت از مرزها را فراهم می ساخت.

از نخستین شاعرانی که به بازتاب این تمامیت خواهی، در حوزه سیاست و حکومتگری در ادب پارسی پا به عرصه گذارد «امیر معزی نیشابوری» است که «مناظره تیغ و کلک» را در قالب چکامه ای سی و نه بیتی به بهانه، مدح «سلطان ملکشاه سلجوقی» سرود (امیر معزی، ۱۳۶۲، ۲۱۳-۱۴)

آهن و نی چون پدید آمد از صنع کردگار در میان کلک و تیغ افتاد جنگ و کارزار

(امیر معزی، ۱۳۶۲، ۹)

از دیگر شاعرانی که قصیده ای در مناظره «شمشیر و قلم» به نگارش درآورده؛ «نظام الدین اصفهانی» است که در آن به مدح «شمس الدین جوینی» پرداخته و آن را به وی تقدیم نموده است (نظام الدین اصفهانی، نسخه خطی، ش ۳۲۹). «خواجوی کرمانی» نیز از شاعرانی است که رساله ای به نام «سبع مثانی» در مناظره «تیغ و شمع» به نام «امیر مبارز الدین محمد» دارد. این اثر در مجموعه ای به نام «سفینه تبریز» که به همت یکی از ادبای این شهر به نام «بوالمجد محمدبن مسعود تبریزی» در قرن هشتم، جمع آوری و کتابت شده و شامل ۲۰۹ رساله جداگانه

است، قرار دارد. رساله «چهل و نه این» مجموعه، مناظره «شمشیر و شمع» خواجهی کرمانی است.

در میان اندیشمندان سیاسی نیز؛ «ماوردی» و «غزالی» در آثار «احکام السلطانیه» و «نصیحه الملوک» به این مسأله پرداخته اند. «غزالی» در باب سوم «نصیحه الملوک» درباره اهمیت «شمشیر و قلم» می نویسد:

داناان گفته اند که هیچ چیز بزرگوار تر از قلم نیست که همه کارهای گذشته را بدو باز توان آوردن، دنیا به دو چیز برپای است به «شمشیر و قلم» و «شمشیر» زیر «قلم» اندر است و «شمشیر و قلم» هر دو حاکمند اندر همه چیزها که اگر «شمشیر و قلم» نیستی، این جهان بر پای نیستی (غزالی، ۱۳۶۷، ۱۷۸).

در میان اندرزنامه نویسان عصر ایلخانی نیز، سعدی (سعدی، ۱۳۷۱، ۴۹، ۲۲۲، ۸۷۷، ۸۷۹) و مورخ تاریخ شاهی (تاریخ شاهی، ۱۳۵۴، ۷۶-۷۹، ۴۱-۴۰، ۳۹، ۱۸) به عنوان نویسندگان نیمه دوم قرن هفتم و ابن طقطقی و به ویژه و صاف شیرازی در نیمه اول قرن هشتم، در ایجاد همسازی و تعادل میان دو عنصر اهل قلم و اهل شمشیر با جلوگیری از افزون خواهی اهل شمشیر و مداخله آنان در امور دیوانی و اقتصادی، تاکید بیشتری دارند، این مسأله نشانگر عمق یافتن چالش میان عناصر یاد شده در این برهه تاریخی است. ابن طقطقی می نویسد «درباره شمشیر و قلم اختلاف است که کدام یک افضل است و بر دیگری تقدم دارد» سپس به شرح علت این طرز تفکر می پردازد و سرانجام نتیجه می گیرد کشور با «شمشیر» و «قلم» اداره می شود. (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۱۷۰) و صاف شیرازی علاوه بر دوران غازان، دوره الجایتو و ابوسعید را نیز درک کرده است. وی توجه ویژه ای به این مهم داشته است. او اندیشه اش را علاوه بر رساله «اخلاق السلطنه» در رساله دیگری به نام «شمشیر و قلم» آشکار ساخته و با نگاهی عمیق تر به واکاوی آن می پردازد (وصاف، ۱۳۸۵).

۲.۲ رساله «تیغ و قلم» و صاف شیرازی

دانسته های تاریخی درباره زندگی و صاف شیرازی، به اطلاعاتی که مورخ در اثر خویش به شکلی پراکنده و در کمال اختصار ارائه کرده محدود است. بر اساس همین آگاهی ها، به سال ۶۶۳ هجری در شیراز زاده شد، در همان شهر به تحصیل علم و ادب پرداخت و بسیاری از علوم زمانه خویش همچون فلسفه، منطق، ریاضیات و نجوم را فرا گرفت و پدرش عزالدین فضل الله نام داشت (وصاف، ۱۳۳۸، ۳۶۱/۳). مورخ، جز چند سفر محدود، بخش اعظم عمر

مناظرات شمشیر و قلم؛ خوانشی از مسائل اقتصادی - اجتماعی ... (محبوبه شرفی) ۱۳۱

خویش را در شیراز گذرانیده است. وی از سفر خویش در سال ۶۹۲ هجری به تبریز و ملاقات با فخرالدین آیداجی، یکی از صاحب منصبان دربار ایلخانی و زیارت قبور خاندان جوینی یاد می‌کند (وصاف، ۱۳۳۸، ۱۱۱/۱). او در سفرهای به تبریز، با «رشیدالدین فضل‌الله» آشنا و مقدمات تهیه کتابش را فراهم آورد.

براساس نوشته‌های مورخ، او در دستگاه اتابکان فارس پرورش یافت «علی سبیل‌الارث والاكتساب پرورده اصطناع و رأفت و برآورده نظر مرحمت ارومه دولتیار سلغری است» (وصاف، ۱۳۳۸، ۶۲۵/۵)، ولی از چگونگی ورود او به دستگاه سلغریان اطلاعی در دست نیست. مؤلف علاوه بر شغل نویسندگی، مسئولیتهای دیوانی دیگری چون اشتغال در دیوان استیفاء شیراز را نیز به عهده داشته است (وصاف، ۱۳۳۸، ۶۳۲/۵، ۶۳۳، ۶۳۴). مورخ؛ علاوه بر کتاب تاریخ وصاف، صاحب چندین رساله است که از آنها، چنین یاد می‌کند: رساله مدرسه سیار، رساله تصانیف خدایگانی، رساله تکشمشی مقالت گوی و چوگان، رساله بینش در آفرینش، رساله عرض جبه و تهنیه العید، بیان بعض مراتب بدیع، اصول علم بیان، رساله تشبیه، رساله اخلاق السلطنه (وصاف، ۱۳۳۸، ۵۲۲/۴).

از رسایل یاد شده، جز «رساله شمشیر و قلم» که به همت «نصرالله پورجوادی» به چاپ رسیده است، و رساله «شطرنج» و «ترجمه النصایح» که «منزوی» در لیست نسخه های خطی از آن یاد می‌کند، و تعدادی که در ضمن تاریخ وصاف، گنجانده شده، اطلاع نداریم. (منزوی، بی تا، ۴۲۸۰/۶، ۴۲۸۱).

«رساله شمشیر و قلم» رساله‌ای است مستقل که در زمان ابوسعید بهادر و در ستایش از وی تألیف شده است و زمان تألیف آن احتمالاً پس از تاریخ اتمام کتاب تاریخ وصاف بوده و به همین دلیل در این کتاب درج نشده است (وصاف، ۱۳۸۵، ۶).

وصاف در این اثر؛ می‌کوشد با تشریح فضای سیاسی، اجتماعی آشفته زمانه خویش که بخش عمده آن، ناشی از قدرت یافتن افراطی اشرافیت زمین دار نظامی در سایه مداخله در امور اقتصادی از طریق اقطاع یابی عصر غازان است، با طرح دیدگاه های موجود در خصوص برتری داشتن «قلم بر شمشیر» و یا «شمشیر بر قلم» به ارائه راهکاری مناسب جهت برون رفت از این بحران اجتماعی بپردازد. وصاف برای قابل درک کردن مسأله نزد سلطان، در عالم مجازی میان قلم و شمشیر مناظره بر پا می‌کند، که در این مناظره قلم به بیان علت های برتری خود بر شمشیر و شمشیر به بیان علت های برتری بر قلم می‌پردازد و در آخر، به نتیجه گیری پرداخته و دیدگاه خویش را، جهت حل این مناقشه ویرانگر، از زبان «ابو سعید» ایلخانی بیان می‌دارد.

درواقع، و صاف به سلطان می آموزد: تنها راه حل پایان دادن به این نابسامانی‌های اجتماعی، اهمیت دادن به تشکیلات دیوانی و جلوگیری از زیادی خواهی‌های سپاه با مداخله در امور سیاسی و اقتصادی و ایجاد آشتی میان آنان از طریق عدم مداخله در مسئولیت‌های یکدیگر است (وصاف، ۲۱-۵). همو؛ در توجه دادن سلطان به اهمیت مقام وزارت و وظیفه او در حفاظت و صیانت از آن، مهم‌ترین راه کار را ایجاد تعادل در ساختار قدرت سیاسی با آشتی و هم‌سازی میان دو گروه دیوان‌سالاران و نظامیان می‌داند و اندیشه خویش را در رساله مستقلى به نام «تیغ و قلم» منعکس می‌سازد. واگذاری زمین‌های زراعی و یا حکومت ولایات در قالب اقطاع، به منظور تسهیل اداره سرزمین‌های تحت اداره حاکمیت ایلخانی، کاهش هزینه‌های دولتی، تامین مواجب نظامیان و هزینه‌های نظامی، موجب قدرت‌گیری توانان سیاسی- نظامی و اقتصادی امیران ترک گردید که با مرگ غازان و اولجایتو به افزایش تمایلات گریز از مرکز امیران و در انزوا قرار دادن قشر نخبگانی اهل قلم و شدت یافتن وخامت اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی جامعه گردید، به طوری که امیران نظامی در سایه قدرت یاد شده، وارد عرصه قدرت سیاسی- اقتصادی و ادعای حکومت برآمدند. مورخ می‌کوشد با نمایش فضای سیاسی و اجتماعی یاد شده در امر دشمنی و جدال بین دو عنصر راه برنده سیاست، یعنی نظامیان زمین دار و دیوانیان، برای جهت برون رفت از این بحران عمیق اجتماعی، راه‌کاری ارائه نماید. بنابراین، او همچون مصلحی سیاسی در تداوم سنت نگارش رساله‌های شمشیر و قلم در این راه گام برمی‌دارد.

این رساله؛ با ستایش سلطان ابوسعید آغاز می‌شود و با سخنان «تیغ» مبنی بر فضیلت و برتری او بر «قلم» و برتری طلبی «قلم» بر «تیغ» ادامه می‌یابد. به نظر می‌رسد آغازگری گفتگو توسط تیغ، نشانگر وضع زمانه مورخ است که تیغ (امیران نظامی مغولی) سیطره اجتماعی با محوریت سلطه اقتصادی را در کنار سلطه نظامی دارا هستند. خلاصه این مناظره چنین است: اولین دلیلی که شمشیر برای برتری خود بر قلم ذکر می‌کند، آیه «و انزلنا الحديد» است. دلیل دیگر «شمشیر» در برتری خود، آن است که ممالک را فتح می‌کند و نگهدارنده حریم مملکت پادشاه است:

نخست، تیغ [...] از غلاف خلاف بیرون آمده، قلم را سرزنش کرد و گفت: منصب جهانگیری و راه آقایی بر مقتضای و انزلنا الحديد فيه بأسٌ شديدٌ و منافع الناس (۲۵:۵۷۱) تیغ را مسلم است و حریم مملکت پادشاه را حصن آهنین و سد سکندری منم (وصاف، ۱۳۸۵، ۱۳).

در مقابل شمشیر، «قلم» نیز برای اثبات برتری خود، به آیه «ن والقلم وما یسطرون» (۶۸:۱۰) استناد می‌جوید و در توصیف محسنات خویش اظهار می‌دارد: اوست که ممالک فتح شده را حفظ می‌کند: گر تیغ جهانگیر است، قلم جهاندار است. در این مجادله، «تیغ» در تحقیر قلم پاسخ می‌دهد: وظیفه قلم آن است که کار انجام شده دیگران را به عهده گیرد. او هیچ‌گاه نمی‌تواند در صحنه جنگ نقش آفرین باشد، بر خلاف «تیغ» که نغمه جنگ با دشمنان سر می‌دهد و افتخار می‌آفریند (وصاف، ۱۳۸۵، ۱۴) «قلم» در پاسخ می‌گوید:

اگر چه من نیام و مانند شمشیر، آهن دل نیستم، اما در عین خردی، خرده‌دان و با خرد هستم، ترجمان اسرار غیب و امتیاز دهنده میان کفر و اسلام من هستم، شمشیر باید بداند، وقتی از بزرگی، عظمت و شجاعت شمشیر، سخن خواهند گفت: که پیرو فطانت قلم باشد، و الا آن را از سبیل تهوّر تصور کنند، که طرف افراط است. لاجرم فضیلت، عین ردیلت گردد و از اینجاست که تیغ پادشاهان کامکار، تبع قلم علمای نامدار باشد (وصاف، ۱۳۸۵، ۱۴).

بدین گونه، وصاف «قلم» را برتر از «شمشیر» معرفی می‌کند و تنها چاره شمشیر را، سرنهادن به فرمان وی می‌داند. «تیغ» که حاضر به پذیرش این برتری نیست بر دیگر خصایص ویژه خود تأکید می‌ورزد و اظهار می‌دارد: «من برکشیده و نگهبان جان سلطان هستم، شأن من در نزد پادشاه به اندازه‌ای زیاد است که او مرا بر طرف کمر بند گوهرنگار خود می‌بندد، زیرا من آینه صورت نمای بصیرت هستم و بیضه ممالک را در قبضه اقتدار خود دارم و دشمنان را سرکوب می‌کنم». «قلم» در مذمت خودستایی‌های «تیغ» می‌گوید: اگر تیغ بر کمر بند شاه می‌نشیند، او در میان انگشتان او جای دارد و در استدلال برتری این موقعیت می‌نویسد: «برسته دگر باشد و بر رسته دگر» به عبارت دیگر، شمشیر با واسطه و به شکلی مصنوعی با سلطان ارتباط دارد، در حالی که قلم بدون واسطه و به صورتی طبیعی با او در پیوند است. در واقع از اصالت خود سخن می‌گوید (وصاف، ۱۳۸۵، ۱۴).

دلیل دیگر برتری قلم بر شمشیر آن است که، او کلید دار ارزاق است و حکم حبس و ضبط و نسق مال و ملک به اشارت و بالاقلام تسکُن الاقالیم بر عهده اوست (همان جا). شهاب‌الدین وصاف؛ در ادامه شرح ویژگی‌های اهل شمشیر و اوصاف اهل قلم، آنان را در محضر «سلطان ابوسعید» حاضر می‌گرداند تا یک‌بار دیگر، این نبرد کلامی را در حضور او انجام دهند. از آنجا که مورخ راه حل برون رفت از شرایط دشوار اجتماعی را، همسازی این دو عنصر میدانند، سلطان را در مقام داور مناظره می‌نشانند، واز زبان سلطان، آنچه باید باشد را به تصویر می‌

کشد، چنانکه از آنان می‌خواهد بر شیوه موافقت و مرافقت همراه یکدیگر گردند، به شکلی که «تیغ» مناقب خود را از زبان «قلم»، و «قلم» خصایص پسندیده خویش را آینه وار در صفحه «تیغ» مشاهده کند و «تیغ» آنگونه عمل کند که «قلم» صواب می‌داند و «قلم» در فراهم آوردن مهمات ملکی، «تیغ» را سرور بداند و در راستای انجام دادن مصالح او، کمر همت بر میان ببندد. در حقیقت مورخ بدین وسیله وظایف هریک را برجسته می‌کند.

سلطان در ترغیب بیشتر تیغ و قلم، «تیغ» را قهرمان کشورگشای، و «قلم» را خدایگان کلک ملک آرای خطاب می‌کند، و آن دو را، نام یافتگان و نامداران مملکت خویش می‌خواند و از آنان می‌خواهد؛ با برخورداری از اعتماد و محبت او، یکدیگر را مشهور و معروف کنند و هم لقب شوند و با عدم مداخله در قلمرو وظایفی خویش، در شادمانی و سختی، موافق و همراه یکدیگر باشند (وصاف، ۱۳۸۵، ۱۹، ۲۰). بدین‌سان، مورخ به سلطان می‌آموزد که تنها راه حل پایان دادن به نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی، تلاش او در ایجاد آشتی میان نظامیان و دیوانیان است. وی در ادامه، جامعه آرمانی خویش را در وفاق میان اهل قلم و اهل شمشیر با عدم مداخله در امور و وظایف یکدیگر به تصویر می‌کشد. آنگونه که قلم در مدح تیغ می‌سراید:

تیغت که هر کجا که رود سرخ رو بود هم از رقاب دشمن تو در قراب باد

تیغ نیز در پاسخ به این دوستی اظهار می‌دارد:

کلکت که سیر و جنبش او مُلک را نوشت رأیش مصیب و دشمن دولت مصاب باد

(وصاف، ۱۳۸۵، ۱۷)

سپس همزمان محسنات و خصایص شایسته آن دو را (به‌دور از تفاخر جویی میان آنها) برای ترغیب بیشترشان، چنین بر می‌شمارد.

آن براندازد عدو، این برافروزد ولسی	همچو قهر و لطف یزدان آفرین بر تیغ و کلک
در بنان کفّ ایشان هر دو هستند از خواص	این جهان‌گیر، آن جهان‌بان، آفرین بر تیغ و کلک
تیغ او را نصّ قرآن آمد و انزالنا الحدید	کلک این نون والقلم دان، آفرین بر تیغ و کلک
تیغ او دارد حَسَب از ذولفقار و کلک این	از عصای ابن عمران آفرین بر تیغ و کلک
کلک این در سرّ غیب و تیغ او بر فرق خصم	این قضا دان آن مضار آن، آفرین بر تیغ و کلک

(وصاف، ۱۳۸۵، ۱۸)

مناظرات شمشیر و قلم؛ خوانشی از مسائل اقتصادی - اجتماعی ... (محبوبه شرفی) ۱۳۵

نتیجه گیری شهاب‌الدین و صاف در پایان رساله، در تبیین یکی از مهم‌ترین مسایل اجتماعی زمانه خویش آن است که؛ این دوستی و یگانگی، موجب آبادی ملک و گسترش عدل و رفع فتنه‌ها و ناآرامی است. او جهان‌گیری را منتصب به نظامیان و مقام جهان‌داری را از ان اهل قلم و اندیشه می‌داند و بدین ترتیب، با بر شمردن نتایج اجرای اندیشه فوق، سلطان را نسبت به اهمیت آن آگاه می‌سازد و او را به اجرای آن برمی‌انگیزد.

زان دو گوهر کاراین ملک شد چون صد نگار خه خه ای نعم القریبان آفرین بر تیغ و کلک
فته سوزد عدل سازد تیغ و کلک هردوشان روز میدان وقت دیوان، آفرین بر تیغ و کلک

(وصاف، ۱۳۸۵، ۱۹).

اقدام مورخ در تألیف رساله «تیغ و قلم را» از یک سو در راستای، ضرورت توجه او به اهمیت مقام وزارت و ساز و کار آن، و از سوی دیگر رهایی مردم از افزایش سلطه جویی و تمامیت خواهی اشرافیت زمین‌دار نظامی و در نتیجه شرایط نابسامانی اقتصادی با زمیندار شدن نظامیان و فعالیت های اقتصادی آنان در این خصوص و در نتیجه کاهش آسیب‌های اجتماعی و تأمین منافع رعیت و آبادنی و استواری ملک می‌توان دانست.

۳. نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش اصلی تحقیق؛ نگارش مناظره "تیغ و قلم" توسط مورخ ادیب عصر ایلخانی مانند سایر رساله‌های تیغ و قلم از یکسو؛ نشانگر فضای اجتماعی سیاسی حاکم بر جامعه که مهم‌ترین ویژگی آن، شدت یافتن دو قطبی شدن ساختار حاکمیت ایلخانی در واپسین دهه های آن است و از سوی دیگر بحرانی بودن شرایط اجتماعی-اقتصادی و دغدغه مورخ جهت حل مساله از طریق آموزش آن به سلطان ابوسعید و جلوگیری از فروپاشی اجتماعی و سقوط حاکمیت ایلخانی است. و صاف شیرازی در مناظره شمشیر و قلم، با قرار دادن دو طرف دعوا؛ درصدد بیان اندیشه اصلاح‌گرایانه خویش جهت حل مساله یاد شده در ناهم‌سازی دو عنصر راه برنده سیاست؛ قلم و شمشیر است. توضیح آنکه؛ رواج اقطاع نظامی در عصر غازان و در نتیجه واگذاری زمین و حکومت ولایات به نظامیان و در نتیجه ورود آنان به عرصه اقتصاد در ازای خدمات نظامی، سبب تقویت و تعمیق طبقه نوظهوری به نام اشرافیت زمین‌دار نظامی در این عصر گردید. امیران نظامی که، خود را در امر تثبیت حکومت و استقرار کامل آن دخیل می‌دانست، خواهان توجه و دریافت امتیازات بیشتر از سوی سلطان بودند، عدم توجه سلطان

به خواسته‌های آنان، موجب می شد تا آنها با سلطان مخالفت نمایند. زمانی که حکومت مرکزی در کنار مساله یاد شده، برای حل مساله پرداخت مواجب نظامیان، از روش واگذاری زمین به عنوان اقطاع استفاده نمود، ازیکسو؛ نقش سیاسی امرا و غلامان نظامی در ساختار حکومت گسترده تر شد و از سوی دیگر، تغییر نقش امیران مغول افزون بر نقش نظامی آنان به نقش اقتصادی، سبب کاهش قدرت دهقانان، دیوانسالاران و اهل قلم و قدرت‌گیری هر چه بیشتر امیران و افزایش نابسامانی اقتصادی و نارضایتی کشاورزان و زمینداران، افزایش تمایلات گریز از مرکز آنان و در نتیجه استقلال طلبی امیران و ادعای تشکیل حکومت توسط آنان و نابسامانی عرصه اقتصاد و نزدیک شدن حاکمیت ایلخانی، به فروپاشی گردید.

وصاف همچون سایر هم‌فکران سیاسی اندیش خویش، با نوشتن رساله تیغ و قلم، به دنبال راهی برای خارج شدن از وضع نامطلوب اجتماعی موجود و به حاکمیت رسانیدن وضعیت مطلوب اجتماعی است و در حقیقت، حل یکی از مهم‌ترین مسایل اجتماعی زمان خویش است. در توضیح این مسأله می توان گفت، دو گرایش متضاد در درون ساختار اجتماعی حکومت ایلخانان که به آشفتگی های سیاسی اجتماعی دامن می زد، عبارت بودند از:

الف. گرایش متکی بر اشرافیت ایرانی که خواهان اداره متمرکز حکومت از سوی سلطان مغول و لگام زدن به تمایلات مرکز گریزانه و تجزیه طلبان اشرافیت نظامی صحرا گرد است.

ب. گرایشی که معتقد به زندگی بر اساس ستهای قبیله ای و مشارکت رؤسای قبایل در قدرت است.

عصر غازان و اولجایتو، دوره درخشش و پیشرفت اندیشه نخست بود. با مرگ غازان و رشد دوباره اشرافیت زمین دار نظامی در نتیجه اجرای سیاست اقطاع، گرایش یاد شده آسیب فراوان دید؛ به گونه ای که تضعیف آن، قوت یافتن مجدد گرایش دوم را در حکومت ایلخانان به دنبال آورد یعنی، خطر روز افزونی که موجبات زوال و سقوط فرمانروایی مغولان و از همه مهمتر، آشفتگی ها و نا امنی های اجتماعی و سیاسی را در ایران فراهم ساخت.

این اندیشمندان با درک اوضاع یاد شده، یعنی قدرت یابی دوباره اشرافیت زمین دار نظامی، درصدد تحدید تمایلات مرکز گریزانه آنان و تقویت حکومت مرکزی مقتدر در لوای حاکمیت ایلخانان و با راهبری قشر نخبگانی به منظور کاستن از آسیبهای اجتماعی برآمدند. در واقع این اقدام، کوششی در جهت آگاه ساختن ایلخان و حاکمان منصوب شده وی از سنت‌های ملک

مناظرات شمشیر و قلم؛ خوانشی از مسائل اقتصادی-اجتماعی ... (محبوبه شرفی) ۱۳۷

داری متمرکز ایرانی و تشویق آنان به منظور اجرا و حمایت از آن در مقابل گرایشهای گریز از مرکز مغولان و نتایج ناشی از آن به شمار می‌آید.

کوتاه سخن آنکه؛ اهداف و صاف از نگارش رساله ی تیغ و قلم، کاهش خطر شدت گرفتن رشد اشرافیت زمین دار نظامی مغولی و تمایلات گریز از مرکز آنان؛ قدرت بخشیدن به نظریه سلطنت، به شیوه ایرانی و اداره متمرکز حکومت به دست سلطان و در نتیجه، کاستن از آسیب‌های اجتماعی-اقتصادی با به زوال کشاندن تفوق جریان تمرکز گریز اشرافیت زمین دار نظامی مغولان است. جریانی که سرانجام با تشکیل حکومت‌ها و دودمان‌های مستقل (چون؛ آل جلایر، آل چوپان، طغا تیموریان، جانی قربانی ها و غیره) در تجزیه حکومت ایلخانی مؤثر واقع شدند و توانستند سرنوشت حاکمیت را از آن خود نمایند.

کتاب‌نامه و پژوهش‌ها

- امیرمعزی، محمد (۱۳۶۲)، دیوان اشعار، تصحیح محمدرضا قنبری، تهران، مرزبان.
- ابن طقطقی (۱۳۶۷)، محمد بن علی، تاریخ فخری، تهران، علمی و فرهنگی.
- باقری محمود (۱۳۷۵) مناظره و سیر آن در ادب فارسی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- باقری محمود (۱۳۵۴)، تاریخ شاهی، به اهتمام و تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۴۶)، اخلاق ناصری، مصحح، ادیب تهرانی، تهران، جاویدان.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۴) لغت نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران.
- رمزجو، حسین (۱۳۷۱) انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- ستوده نیا، صدیقه؛ شریف پور عنایت الله (۱۴۰۱) بررسی مناظره در آثار مشهور خواجه جوی کرمانی، فصلنامه بهارستان سخن، سال نوزدهم، شماره ۵۷.
- سعدی (۱۳۷۱)، کلیات سعدی، (گلستان، بوستان، غزلیات، قصاید، رسائل) به اهتمام محمد علی فروغی، تهران، امیرکبیر.
- شوشتری، مرتضی (۱۳۸۹) مناظره در شعر و ادب پارسی، شعر و ادب، ش ۶۰.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵)، درآمدی بر زوال اندیشه سیاسی، تهران، کویر.
- غزالی، محمد (۱۳۸۹) نصیحه الملوک؛ مصحح عزیزالله علیزاده. تهران، فردوس.
- غنیمی، محمد (۱۳۷۳) دیبایات تطبیقی، ترجمه مرتضی ایت الله زاده شیرازی، تهران، امیرکبیر.
- فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۸۳) سخن و سخن وران، تهران، خوارزمی.

۱۳۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

فلاح قهرودی، غلامعلی (۱۳۸۷) جایگاه فن مناظره در شاهنامه، دوره ۲، ش ۱.
لمبتن، آن، کی، اس (۱۳۷۹)، دولت و حکومت، ترجمه علی مرشدی زاد، تهران، تبیان.
معین، محمد ۱۳۸۷، فرهنگ معین، تهران، فرهنگ نما.
نظامی، الیاس (۱۳۸۳) خمسه نظامی، تهران، انتشارات دوستان.
نظام الدین اصفهانی، مناظره شمشیر و قلم، نسخه خطی، توقیعی سرای، ش ۳۲۹.
نفیسی، سعید (۱۳۶۳)، تاریخ نظم و نشر در ایران و زبان فارسی، تهران، فروغی.
وصاف شیرازی (۱۳۳۸)، تاریخ وصاف، به اهتمام مهدی اصفهانی، تهران، رشدیه.
وصاف شیرازی (۱۳۸۵)، رساله شمشیر و قلم، به تصحیح نصر الله پورجوادی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.

